

Agnieszka Kułacka

Definicja wyrazu atonicznego i jego typologia. Na przykładzie systemu polskich wyrazów atonicznych

1. Wprowadzenie

Status wyrazu atonicznego jest szeroko dyskutowany w literaturze językoznawczej¹. Głównym źródłem wyrazów atonicznych są klasy wyrazów pomocniczych, takie jak określniki, lub zamknięte klasy kategorii leksykalnych, takie jak przyimki. Należy jednak wspomnieć, że inne leksemy również mogą stracić akcent w szybkiej mowie, w której granice wyrazu stają się rozmyte lub całkowicie wyeliminowane. W niniejszym artykule podam definicję wyrazu atonicznego stałego oraz, na przykładzie języka polskiego, dokonam klasyfikacji wyrazów atonicznych, stosując różne kryteria.

2. Definicja wyrazu atonicznego

Wyraz atoniczny można zdefiniować jako morfem, w większości przypadków co najwyżej jednosylabowy, związany lub wolny, który nie jest akcentowany. Dzięki tej ostatniej własności, wyrazy atoniczne przyłączają się do przyległego słowa fonologicznego, które jest akcentowane. Brak akcentu odróżnia je od wyrazów ortotonicznych, czyli wyrazów samodzielnych akcentowo. Są też różne od przyrostów, ponieważ albo są niezależnymi wyrazami, albo też mają zdolność do przyłączania się do różnych części mowy, w różnych pozycjach zdania.

Spójrzmy na przykłady z języka polskiego. W przykładzie [1] mamy przyimkowy wyraz atoniczny *na*, który przyłącza się do rzeczownika w swojej frazie przyimkowej.

[1] na stole

Ten przyimek uznany jest za wyraz samodzielny, gdyż może być jednowyrazową odpowiedzią na pytanie w poniższym dialogu [2].

[2] – Gdzie stoi drukarka, na stole czy pod?

– Na.

¹ J.A. Nevis, *Clitics: A Comprehensive Bibliography. 1892–1991*, Amsterdam 1994, s. XII–XX.

W przykładzie [3] mamy morfem związany. Oddzieliłam go od tematu wyrazu oraz przyrostków znakiem równości; notację tę stosować będę w pozostałej części tego artykułu. Zgodnie z polskimi zasadami ortograficznymi czasownikowe wyrazy atoniczne pisane są łącznie z czasownikami.

[3] Kiedy poszli=śmy do lasu...

Morfem *-śmy* uznawany jest za wyraz atoniczny, a nie końcówkę czasownikową, ze względu na możliwość przyłączenia się do innych wyrazów w zdaniu (przykład [4]). Należy wspomnieć, że poniższy przykład ma niską akceptowalność we współczesnym standardowym języku polskim.

[4] Kiedy=śmy poszli do lasu...

Kolejnym argumentem na to, że morfem *-śmy* ma status wyrazu atonicznego, a nie końcówki wyrazowej, jest jego brak wpływu na zmianę struktury akcentowej wyrazu, do którego się przyłącza. W języku polskim akcent pada na drugą sylabę od końca². Właściwa intonacja wyrazu *poszliśmy* to *POszli-śmy*. Warto zauważyć, że istnieje oboczna wymowa tego wyrazu – *poszLIśmy*. Wskazuje ona na możliwy kierunek zmiany statusu tego wyrazu atonicznego, stanie się on końcówką wyrażającą osobę i liczbę w czasownikach w czasie przeszłym.

Wszystkie wyżej podane przykłady zawierają wyrazy atoniczne, które są jednosylabowe. W przykładzie [5] mamy wyraz atoniczny, który składa się tylko z fonemu spółgłoskowego.

[5] w domu

Jak możemy zauważyć, *w* jest morfemem, gdyż posiada odrębne znaczenie, ale brak mu ośrodka sylaby, czyli samogłoski.

3. Klasyfikacja junkturowa

Wyrazy atoniczne można również postrzegać jako wadliwe słowa prozodyczne. Wyraz prozodyczny to jednostka fonotaktyczna, która oddzielona jest z prawej i lewej strony silną junkturą, i posiada wyróżnioną sylabę. Ta sylaba odróżnia się od pozostałych sylab wyrazu, jeśli takie istnieją, dzięki akcentowi, który na nią pada. Wyrazy atoniczne nie posiadają takiej sylaby, stąd możemy określić je jako wadliwe prozodycznie. Ponadto, junktury, czyli zespoły cech fonologicznych, które sygnalizują możliwość podziału między wyrazami, są dużo słabsze w wyrazach atonicznych. Granica między dwoma

² Nie stosuje się tej ogólnej zasady fonologicznej do wyrazów zapożyczonych. W wyrazach takich jak *matematyka* akcent pada na trzecią sylabę od końca.

wyrazami prozodycznymi powstaje dzięki istnieniu dwóch przylegających do siebie junktur, lub jednej junktury i pauzy frazowej. Wyrazy atoniczne nie posiadają jednej lub dwóch junktur, albo też mają je bardzo słabe i dlatego przyłączają się do przyległego słowa³. Warto zauważyć, że wyrazy atoniczne mogą okazać się neutralne w stosunku do kierunku przylegania. Przykładem tego zjawiska są zaimkowe wyrazy atoniczne w języku macedońskim⁴. Dotychczas nie wyjaśniono, dlaczego junktury na granicach zaimków w tym języku mogą pojawiać się lub zanikać. Zauważmy, że w języku polskim mamy podobne zjawisko, o czym pisać będę w podrozdziale na temat partykuł.

3.1. Enlityki

Enlityki posiadają tylko prawostronną junkturę. Przyłączają się do wyrazu prozodycznego, po którym następują (przykład [6]). Wyrazy atoniczne zaznaczać będą przez dodanie skrótów „*cl*” na jego końcu.

[6] Składał *go.cl* *mi.cl* osobiście.

W tym zdaniu akcent pada na pierwszą sylabę wyrazu *składał* i na przedostatnią sylabę wyrazu *osobiście*. Oba zaimki osobowe są nieakcentowane i przyłączają się do poprzedzającego je słowa. Ponieważ posiadają tylko prawostronną junkturę, nie budują pełnej granicy wyrazu i wraz z czasownikiem stanowią jeden wyraz prozodyczny.

Zaimki w języku polskim mogą poprzedzać czasownik, ale gdy pojawiają się na początku zdania, przyjmują formę ortotoniczną (przykład [7]). Dzieje się tak, ponieważ wyraz atoniczny *mi* nie posiada lewostronnej junktury. Dlatego też nie może rozpoczynać zdania.

[7] Mnie *go.cl* składał osobiście.

Forma atoniczna zaimka *on* w dopełniaczu *go* w przykładzie [7] przyłącza się do formy ortotonicznej zaimka osobowego *ja* w celowniku *mnie*. Jeśli porównamy zdania w przykładach [6] i [7], widzimy, że liczba akcentów jest w drugim przykładzie o jeden większa. Ten dodatkowy akcent pada na zaimek *mnie*.

Przyjrzyjmy się pewnemu zjawisku występującemu w niektórych językach, które nazywa się wyrazami atonicznymi Wackernagela. Są to enlityki, które następują po pierwszym słowie prozodycznym w strukturze składniowej (przykład [8]). W języku polskim obserwujemy brak tego rodzaju wyrazów atonicznych, ponieważ mogą one występować również w innych pozycjach w zdaniu (przykład [9]).

³ *Fonetyka i fonologia*, red. H. Wróbel, 1995, Kraków, s. 171.

⁴ Por. S. Franks, T. Holloway King, *A Handbook of Slavic Clitics*, Oksford 2000.

[8] Ja *go.cl* widziałem wczoraj.

W przykładzie [8] nacisk pada na fakt, że to rozmówca wykonał opisane w zdaniu działanie. Jawny zaimek osobowy *ja* umożliwia wystąpienie wyrazu atonicznego na drugiej pozycji w zdaniu.

[9] Ja widziałem *go.cl* wczoraj.

W powyższym przykładzie nacisk pada na fakt, że to rozmówca wykonał działanie, oraz na to, że stało się to wczoraj.

3.2. Proklityki

Podobnie jak enklityki, proklityki są wadliwymi słowami prozodycznymi. Posiadają tylko lewostronną junkturę i bardzo słabą prawostronną junkturę. W zdaniu (10) mamy przykład przyimkowej proklityki.

[10] Jestem *w.cl* domu.

Zaobserwowano, że związek prozodyczny między proklityką a następującym po niej wyrazie ortotonicznym jest silniejszy niż pomiędzy enklityką a poprzedzającym ją wyrazem ortotonicznym. Jest to umotywowane zwolnieniem tempa mowy pod koniec wyrazu i osłabieniem siły wypowiedzianych głosek⁵. To również wyjaśnia możliwość relatywnie swobodnego przemieszczania się enklityki w ramach jednostki składniowej i brak takiej własności w przypadku proklityk.

W języku polskim niektóre słowa, które zaklasyfikowane są jako proklityki, mogą być akcentowane w pewnych fonologicznych kontekstach. Partykuła *nie*, która jest proklityką, jest akcentowana w połączeniach z jednosylabowym czasownikiem (przykład [11]). Czasownik w takim kontekście staje się czasową enklityką.

[11] Nie *wiem.cl*.

Dzieje się tak prawdopodobnie ze względu na to, że większość słów polskich ma akcent paroksytoniczny. Ze względu na to, że partykuła *nie* tworzy prozodyczną jednostkę z następującym po niej czasownikiem, akcent przenosi się z czasownika na partykułę.

Innym interesującym zjawiskiem jest sytuacja, w której proklityka występuje bezpośrednio przed enklityką, tak jak w przykładzie [12].

[12] *do mnie.cl*

⁵ *Fonetyka i fonologia, op.cit.*, s. 173.

Podobnie jak w przykładzie [11], fraza przyimkowa traktowana jest jako jedno słowo prozodyczne z akcentem paroksytonicznym⁶.

Jednakże w niektórych frazach pozycja akcentu wskazuje na ich interpretację. Jedną z możliwych interpretacji jest idiomatyczna.

[13] Pojechał na wieś.*cl*.

[14] Patrzył na.*cl* wieś.

W przykładzie [13] przyimek jest akcentowany i znaczenie frazy przyimkowej jest idiomatyczne, podczas gdy w przykładzie [14] akcent pozostaje na słowie prozodycznym *wieś*, sygnalizując, że znaczenie jest skomponowane ze znaczeń przyimka i rzeczownika. W tym drugim przypadku wyrazy są mniej związane.

Wcześniej wspominałam też o zjawisku czasowych wyrazów atonicznych. Mamy tu do czynienia z wyrazami ortotonicznymi, które tracą swój akcent wskutek pewnych wymagań formalnych lub funkcjonalnych, i przyłączają się do sąsiednich słów ortotonicznych (przykład [15]).

[15] Wzrost .*cl* intensywności

Wyraz ortotoniczny *wzrost* traci akcent i przyłącza się do swojego dopełnienia.

3.3. Endoklityki

W przeciwieństwie do enklityk i proklityk, endoklityki, zwane też mezoklitykami, nie posiadają junktury z żadnej strony. Endoklityki występują pomiędzy tematem słowa a jego końcówką. Mogą też pojawić się za przyrostkiem czasownikowym, a przed czasownikową enklityką. Bardzo rzadko występują w językach. Anderson⁷ podaje przykłady tego rodzaju wyrazów atonicznych w językach Paszto, wschodnim języku irańskim, używanym głównie w Afganistanie i zachodnim Pakistanie, europejskim portugalskim oraz języku Udi, północno-wschodnim języku kaukaskim, którym mówi się w niektórych częściach Azerbejdżanu oraz Gruzji.

W języku polskim endoklityki mogą być reprezentowane przez część trybu warunkowego *by* (przykłady [16] i [17]). Znak równości wskazuje na miejsce występowania endoklityki.

[16] Zrobiły=śmy.*cl* zakupy.

[17] Zrobiły=by.*cl*=śmy.*cl* zakupy.

⁶ D. Ostaszewska, J. Tambor, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2000, s. 94.

⁷ S.R. Anderson, *Aspects of the Theory of Clitics*, Oxford 2005.

Endoklityka *by* może być oddzielona od czasownika (przykład [18]) i występować przed nim. W takiej sytuacji występuje razem z następującą po niej enklityką i ta zbitka klityczna musi być poprzedzona wyrazem ortotonicznym. Zbitka ta nie dołącza się ortograficznie do poprzedzającej ją słowa, ale razem z nią stanowi jednostkę prozodyczną.

[18] Może *by.cl=śmy.cl* zrobiły zakupy?

W mowie wolnej akcent drugorzędny pada na cząstkę *by* w słowie prozodycznym *może byśmy*.

4. Klasyfikacja składniowa

Arnold Zwicky w swoim artykule *On Clitics*⁸ systematyzuje wiedzę na temat wyrazów atonicznych ze względu na ich własności składniowe. Rozróżnia trzy typy wyrazów atonicznych: wyrazy klasy pierwszej, które nazywa specjalnymi wyrazami atonicznymi, wyrazy klasy drugiej, które noszą nazwę zwykłych wyrazów atonicznych oraz wyrazy klasy trzeciej – morfemy związane. Zwicky uznał zaimkowe wyrazy atoniczne za specjalne lub zwykłe, natomiast wyrazy atoniczne będące innymi częściami mowy za morfemy związane. W poniższych podrozdziałach dokonam jaśniejszego podziału, biorąc pod uwagę polskie wyrazy atoniczne.

4.1. Niezależne wyrazy atoniczne

Niezależne wyrazy klasyfikowane są jako wyrazy atoniczne w przypadku, kiedy nie posiadają akcentu. Mogą być podzielone na specjalne i zwykłe wyrazy atoniczne. Różnica między nimi polega na pojawianiu się lub niepojawianiu się w specjalnym lub zwykłym kontekście składniowym. To, co Zwicky rozumie jako specjalny kontekst składniowy, to inne zasady składniowe, które stosuje się do wyrazów atonicznych, w porównaniu z ich akcentowanymi odpowiednikami. Dlatego też specjalne wyrazy atoniczne są wyłącznie zaimkami. Zwykłe wyrazy atoniczne to nieakcentowane formy swoich akcentowanych odpowiedników, które pojawiają się w tych samych kontekstach składniowych. Proces klitykalizacji jest uzasadniany względami stylistycznymi lub też zachodzi podczas szybkiej mowy.

W języku polskim składnia zaimkowych wyrazów atonicznych różni się w pewnych aspektach od składni zaimkowych wyrazów ortotonicznych. Te pierwsze nie pojawiają się na początku zdania (przykłady [19] i [20]); w tym przypadku kontekst jest komplementarny.

⁸ A.M. Zwicky, *On Clitics*, Bloomington 1977.

[19] On mu. *cl* się. *cl* przyglądał.

[20] Jemu się. *cl* przyglądał.

Powyższe zdania różnią się rematem. W zdaniu [19] podmiot psychologiczny to *Experienter*, podczas gdy w zdaniu [20] jest nim *Temat*. Ale może się zdarzyć, że obie formy pojawią się na tych samych pozycjach w zdaniu (przykłady [21] i [22]).

[21] On się. *cl* mu. *cl* przyglądał.

[22] On się. *cl* jemu przyglądał.

Zdanie [21] jest niewyróżnione ekspresywnie, natomiast zdanie [22] jest wyróżnione ekspresywnie poprzez podkreślenie znaczenia *Tematu* w dyskursie.

Jednomorfemowe zaimki w niektórych przypadkach gramatycznych w języku polskim mają tylko jedną formę, która może być klitykowana (przykłady [23] i [24]).

[23] On się. *cl* mnie przyglądał.

[23] On się. *cl* mnie. *cl* przyglądał.

Te wyrazy atoniczne mogą być uznane za przypadek zwykłych wyrazów atonicznych. Podobnie w szybkiej mowie niektóre niezależne słowa mogą ulec procesowi klityzacji.

[25] Na. *cl* furtce wisiała tabliczka z. *cl* napisem „Uwaga, zły. *cl* pies”.

W mowie szybkiej jednosylabowy wyraz niezależny taki jak *zły* w zdaniu [25] ma potencjał, by stać się wyrazem atonicznym.

W języku polskim są wyrazy atoniczne, których nie można traktować jako specjalne, ponieważ nie mają swojego ortotonicznego odpowiednika. Między innymi takimi wyrazami atonicznymi są przyimkowe wyrazy atoniczne, partykuły, itd. (przykład [26]).

[26] na. *cl* furtce

Przyimkowy wyraz atoniczny *na* nie ma odpowiednika posiadającego akcent i dlatego wykazuje jednorodne zachowanie składniowe.

4.2. Zależne wyrazy atoniczne

Morfemy związane można podzielić na dwie klasy: wyrazy atoniczne oraz przyrostki. Oba typy morfemów są nieakcentowane i zależą od pewnego wyrazu ortotonicznego. Różnica między nimi przejawia się w tym, że wyrazy

atoniczne wykazują określoną ruchomość składniową, podczas gdy przyrostki takiej swobody nie mają (przykłady [27] i [28]). Ponadto, przyrostek wpływa na strukturę prozodyczną słowa, do którego jest przyłączony, a wyrazy atoniczne nie wykazują takiego wpływu (por. przykłady [29], [30] i [31]).

[27] Kiedy siedzi=ała.*aff*=ś.*cl* cicho...

[28] Kiedy=ś.*cl* siedzi=ała.*aff* cicho...

Należy podkreślić, że zdanie [28] jest uznawane za niestandardowe wypowiedzenie we współczesnym języku polskim lub za stylizowane poetycko. W zdaniach [29], [30] i [31] mamy zmianę w pozycji akcentu.

[29] Siedzi cicho.

[30] Siedzi=eli.*aff* cicho.

[31] Siedzi=eli.*aff*=śmy.*cl* cicho.

Pierwsza sylaba w zdaniu [29] jest akcentowana, ponieważ jest przedostatnia, ale w pozostałych dwóch zdaniach [30] i [31] akcent pada na drugą sylabę, gdyż ta jest akcentowana. Przyrostek *eli* spowodował zmianę pozycji akcentu, natomiast wyraz atoniczny *śmy* nie ma takiego wpływu na strukturę akcentową wyrazu.

5. Klasyfikacja leksykalna

W tym rozdziale dokonam podziału wyrazów atonicznych ze względu na ich przynależność do klas części mowy. Ta typologia będzie zilustrowana przykładami polskich wyrazów atonicznych. Należy zauważyć, że niektóre języki mogą posiadać mniej lub więcej rodzajów. Poniższa klasyfikacja różni się zasadniczo od tej podanej przez S. Franks i T. Holloway King⁹, gdyż pominęli oni zasadnicze fakty na temat polskich wyrazów atonicznych, co spowodowało dokonanie przez nich, w niektórych przypadkach, błędnych uogólnień.

5.1. Werbalne wyrazy atoniczne

Czasownikowe wyrazy atoniczne w języku polskim posiadają podwójny status, który może spowodować, że w przyszłości funkcjonować będą one jako przyrostki. W porównaniu z przyrostkami, wykazują one ruchomość pozytywną w niestandardowym języku polskim. W standardowej odmianie języka, występują one tylko jako końcówka czasownikowa przyłączona do czasownika (przykłady [3] i [4], powtórzone są niżej jako [32] i [33]).

⁹ S. Franks, T. Holloway King, *op.cit.*

[32] Kiedy poszli=*śmy.cl* do lasu...

[33] Kiedy=*śmy* poszli do lasu...

Przykład [32] pochodzi ze standardowego języka polskiego, gdzie *śmy* funkcjonuje jako przyrostek, podczas gdy w przykładzie [33] ten wyraz atoniczny przyłącza się do wyrazu, który poprzedza czasownik.

W języku polskim istnieją dwa rodzaje czasownikowych wyrazów atonicznych: 1) enklityki, wyrażające liczbę i osobę, które muszą spełniać dalsze warunki opisane poniżej, 2) endoklityki *by*, które wyrażają tryb warunkowy. Te ostatnie wyrazy zostały opisane w podrozdziale na temat endoklityk. Formy pierwszego typu czasownikowych wyrazów atonicznych zostały zawarte w Tabeli 1.

Tabela 1. Polskie werbalne enklityki

Osoba	Liczba	
	poj.	mn.
1.	<i>m</i>	<i>śmy</i>
2.	<i>ś</i>	<i>ście</i>
3.	\emptyset	\emptyset

Enklityki pojawiają się jedynie w towarzystwie przyrostka, który wyraża czas przeszły i który jest przyłączony do pierwszego czasownika następującego po enklityce. Dzieje się tak w kolokwialnym języku polskim. W standardowym natomiast, enklityki przyłączają się do wyżej opisanego przyrostka. Jest jeden wyjątek – czasownik *być*. Enklityki pojawiają się w obecności supletywnych form czasu przeszłego i teraźniejszego. Warto wspomnieć, że w pierwszej i drugiej osobie liczby pojedynczej rodzaju męskiego pojawia się na końcu ostatniego przyrostka wyrazu głoska *e*, która ułatwia wymowę i poprzedza wyraz atoniczny, jak to widzimy w przykładzie [34].

[34] Kiedy poszedł=*e=m.cl* do lasu...

Dla porównania podam zdanie z rodzajem żeńskim (przykład [35]). Głoska *e* tam się nie pojawia, ponieważ wyraz kończy się przyrostkiem zakończonym samogłoską.

[35] Kiedy poszła=*m* do lasu...

W Tabelach 2. i 3. prezentuję pełną odmianę czasownika *być*.

Tabela 2. Odmiana czasownika *być*. Liczba pojedyncza

	Czas teraźniejszy	Czas przeszły		
		ż	m	n
1.	<i>jestem</i>	<i>byłam</i>	<i>byłem</i>	–
2.	<i>jesteś</i>	<i>byłaś</i>	<i>byłeś</i>	–
3.	<i>jest</i>	<i>była</i>	<i>był</i>	<i>było</i>

Tabela 3. Odmiana czasownika *być*. Liczba mnoga

	Czas teraźniejszy	Czas przeszły	
		męskoosobowa	niemęskoosobowa
1.	<i>jesteśmy</i>	<i>byliśmy</i>	<i>byłyśmy</i>
2.	<i>jesteście</i>	<i>byliście</i>	<i>byłyście</i>
3.	<i>są</i>	<i>byli</i>	<i>były</i>

Ruchomość czasownikowych enklityk zawdzięczamy pozostałości czasu przeszłego złożonego, który istniał w języku prasłowiańskim. Składał on się z imiesłowu czasu przeszłego czynnego drugiego zakończonego na **lь*, **la*, **lo* i form czasu teraźniejszego słowa posiłkowego *być*, który następował po czasowniku głównym. Czasownik posiłkowy był niezależnym słowem, którego akcentowana sylaba uległa redukcji w języku staropolskim w pierwszej i drugiej osobie oraz całkowitemu zanikowi w trzeciej osobie¹⁰.

Podobne zjawisko zaobserwować można w zdaniach zawierających czasownik w czasie zaprzeszłym, bardzo rzadko używanym we współczesnej polszczyźnie. Składał się on z imiesłowu czasu przeszłego czynnego drugiego zakończonego na **lь*, **la*, **lo* i czasownika *być* w czasie przeszłym złożonym. Ta forma czasownika *być* uległa takim samym zmianom diachronicznym jak inne czasowniki. Jest to rozwiązanie zagadnienia, które zostało poruszone w *A Handbook of Slavic Clitics*¹¹. Spójrzmy na przykłady [36] i [37].

[36] Poszła=*m.cl* tam była wczoraj, zanim zadzwoniła=*m.cl*
do ciebie.

[37] Była=*m.cl* tam poszła wczoraj, zanim zadzwoniła=*m.cl*
do ciebie.

Jak widzimy, wyraz atoniczny *m* wykazuje możliwość zmiany pozycji składowej w zdaniu poprzez przyłączenie się do czasownika posiłkowego. Zgodnie z analizą podaną w *A Handbook of Slavic Clitics*¹², wyraz atoniczny przyłącza się do pierwszego czasownika wchodzącego w skład czasu zaprzeszłego. Nie wyjaśnia to poprawności następującego zdania [38].

[38] Już=*m.cl* tam była poszła raz.

Warto zaznaczyć, że przysłówek *już* otrzymał samogłoskę *e*, która ułatwia wymowę, podobnie jak w przyrostków wyrażających rodzaj męski, do którego przyłącza się ten sam wyraz atoniczny.

¹⁰ J. Strutyński, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków 2002, s. 158 i nast.

¹¹ S. Franks, T. Holloway King, *op.cit.*, s. 142.

¹² *Ibidem*.

5.2. Zaimkowe wyrazy atoniczne

Jednosylabowe zaimki w języku polskim posiadają podwójny status, gdyż mogą być akcentowane lub nie. Należy zauważyć, że zaimki partnerskie honoryfikatywne nie posiadają odpowiedników atonicznych. Zaimkowe wyrazy atoniczne są enklitykami i z tego powodu nie rozpoczynają zdania. W Tabeli 4. prezentuję odmianę zaimków partnerskich, a w Tabeli 5. – zaimki anaforyczne ON. Literą X oznaczyłam osoby, inne niż mówiący czy słuchający, ale o których jest również mowa. W tabelach pominęłam przypadek mianownika, miejscownika, narzędnika i wołacza, ponieważ nie posiadają one atonicznych odpowiedników¹³.

Tabela 4. Odmiana zaimków partnerskich

Przypadek	Indywidualne				Kolektywne	
	mówiący		słuchający		mówiący+x	słuchający+x
	forma ortoton.	forma aton.	forma ortoton.	forma aton.	obie formy	obie formy
Dopełniacz	<i>mnie</i>	<i>mię</i>	<i>ciebie</i>	<i>cię</i>	<i>nas</i>	<i>was</i>
Celownik	<i>mnie</i>	<i>mi</i>	<i>tobie</i>	<i>ci</i>	<i>nam</i>	<i>wam</i>
Biernik	<i>mnie</i>	<i>mię</i>	<i>ciebie</i>	<i>cię</i>	<i>nas</i>	<i>was</i>

Tabela 5. Odmiana zaimka anaforycznego ON

Przypadek	Liczba pojedyncza					Liczba mnoga	
	m		n		ż	mos.	nmos.
	forma ortoton.	forma aton.	forma ortoton.	forma aton.	obie formy	obie formy	obie formy
Dopełniacz	<i>jego/niego</i>	<i>go</i>	<i>jego/niego</i>	<i>go</i>	<i>jej/niej</i>	<i>ich/nich</i>	
Celownik	<i>jemu/niemu</i>	<i>mu</i>	<i>jemu/niemu</i>	<i>mu</i>	<i>jej/niej</i>	<i>im/nim</i>	
Biernik	<i>jego/niego</i>	<i>go</i>	<i>je/nie</i>	<i>je/nie</i>	<i>ją/nią</i>	<i>ich/nich</i>	<i>je/nie</i>

Jak widzimy, w Tabelach 4. i 5. jedynymi jednosylabowymi zaimkami, które mają zupełnie odmienną formę atoniczną w porównaniu z formą ortotoniczną, są zaimki partnerskie indywidualne. Należy zauważyć, że forma zaimka partnerskiego *mię* jest niezwykle rzadko używana we współczesnej polszczyźnie.

Kolektywne zaimki partnerskie, żeńskie i zaimki w liczbie mnogiej mają taką samą formę ortotoniczną i atoniczną, różnica polega jedynie na obecności akcentu lub jego braku. Dystrybucja obu form jest taka sama z zastrzeżeniami wspomnianymi wyżej.

¹³ Zawartość tabel na podstawie: A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa 2006; eadem, *Podręczna gramatyka języka polskiego*, Warszawa 2010; J. Strutyński, *op.cit.*

W Tabeli 5. mamy również zaimki alternatywne rozpoczynające się od spółgłoski *n*. Pojawiają się jedynie we frazach przyimkowych. Nosowa spółgłoska *n* była początkowo końcówką niektórych przyimków, jednakże z powodu zmian diachronicznych, tj. nowej analizy granicy słów we frazie przyimkowej oraz analogii, stała się ona nagłosem zaimka zaczynającego się palatalnej aproksymanty *j*.

Istnieją również skrócone formy zaimka anaforycznego ON w niektórych frazach zaimkowych, takie jak *przezeń, weń, zeń*. Mogą odnosić się one do któregośkolwiek zaimka anaforycznego w odpowiednim przypadku. Obecność tych form jest zarezerwowana wyłącznie dla tekstów literackich.

Ostatnim zaimkowym wyrazem atonicznym, któremu poświęcę uwagę jest zaimek zwrotny *się*. Jest on nieakcentowanym wariantem zaimka zwrotnego w przypadku dopełniacza i biernika. Należy odróżnić go od partykuły *się* występującej w czasownikach zwrotnych takich jak *bać się*. Funkcją tego zaimka jest odnosić się do podmiotu zdania (przykład [39]).

[39] Uczeszę się.*cl*

Wyraz atoniczny *się* informuje, że akcję podmiot wykona na sobie.

5.3. Przyimkowe wyrazy atoniczne

W podrozdziale na temat proklityk wspomniałam jeden z ich typów leksykalnych, a mianowicie przyimkowe wyrazy atoniczne. Poprzedzając frazę nominalną z rzeczownikiem, przyimki są zawsze nieakcentowane i akcent frazowy pada na przedostatnią sylabę rzeczownika. Kiedy we frazie przyimkowej występuje zaimek, mamy do czynienia z dwoma przypadkami: 1) jeśli zaimek jest jednosylabowy, traci on akcent (przykład [40]), z wyjątkiem sytuacji, kiedy przyimek jest tylko spółgłoską (przykład [41]); 2) jeśli zaimek składa się z co najmniej dwóch sylab, przyimek jest wyrazem atonicznym (przykład [42]).

[40] do niej.*cl*

[41] z.*cl* nią

[42] do.*cl* niego

Frazy przyimkowe z jednosylabowymi rzeczownikami posiadają podwójny status, którego wynikiem może być zmiana znaczenia frazy. Widzieliśmy to w zdaniach [13] i [14].

Powodem wspomnianych wyżej przypadków (z wyjątkiem podwójnego statusu) jest akcent, który w języku polskim pada na przedostatnią sylabę

w wyrazie prozodycznym i najwyraźniej jako takie rozumiane są frazy przyimkowe. Warto zauważyć, że przyimki z rzeczownikiem w mianowniku są zawsze proklitykami tak jak w przykładzie [43].

[43] niż. *cl* ja

Te przyimki mają taką samą formę jak spójniki, o których piszę niżej.

5.4. Spójniki

Jak wspomniałam w poprzednim podrozdziale, niektóre przyimki mają taką samą formę jak spójniki (przykłady [43] i [44]).

[44] Pokój okazał się. *cl* mniejszy niż. *cl* się. *cl* spodziewałe=m. *cl*¹⁴.

Spójnik *niż* jest proklityką, podobnie jak jego przyimkowy odpowiednik. Podobnie pozostałe jednosylabowe spójniki współrzędne są proklitykami (przykład [45]).

[45] Ty i. *cl* on zrobicie wszystko¹⁵.

Przyjrzyjmy się innemu spójnikowi, który pojawił się w przykładzie [46].

[46] Wiem, że. *cl* zrobicie wszystko.

Ten typ spójnika, wprowadzający zdanie podrzędne, jest enklityką, podobnie jak inne jednosylabowe spójniki podrzędne.

5.5. Partykuła *nie*

Partykuła *nie* występuje przed czasownikiem oraz innymi częściami mowy, które neguje (przykłady [47] i [48]).

[47] Pokój nie. *cl* okazał się. *cl* mniejszy niż. *cl* się. *cl* spodziewa
łe=m. *cl*.

[48] To nie. *cl* Krzysiek tam poszedł.

Partykuła *nie* jest zawsze proklityką, w przypadkach gdy następuje po niej czasownik lub inna część mowy. Są jednak dwa wyjątki od tej reguły. W języku polskim akcent zdaniowy przesunięty na inną sylabę niż przedostatnią w wypowiedzi wiąże się z funkcjonalnym nacechowaniem. Istnieje wówczas możliwość zaakcentowania partykuły *nie*. Drugim wyjątkiem są frazy werbalne z zanegowanym czasownikiem jednosylabowym (przykład [49]).

[49] Jana nie ma. *cl* w domu.

W tym przykładzie wyrazem atonicznym staje się czasownik.

¹⁴ A. Nagórko, *Podręczna gramatyka języka polskiego*, s. 125.

¹⁵ *Ibidem*.

5.6. Inne partykuły

W języku polskim są też inne partykuły, które nadają zdaniom zabarwienie znaczeniowe. W tym podrozdziale opiszę tylko niektóre partykuły spośród następującej listy: *by*, *czy*, *li*, *nie*, *niech*, *no*, *że*.

Zacznę swój opis od partykuły *li*. Zastępuje ona partykułę pytającą *czy* i jest wykorzystywana w stylizowanych wypowiedziach (przykład [50]). W przeciwieństwie do partykuły *czy*, pisze się ją łącznie z czasownikiem, z którym się łączy prozodycznie.

[50] Powiesz=*li.cl* wreszcie, gdzie jest mój pokój?

Partykuła *li* jest enklityką, w przeciwieństwie do partykuł *no* i *że*, które mogą funkcjonować jako enklityki i proklityki, a nawet jako endoklityki, zależnie od ich znaczenia w danym zdaniu.

Partykuła *no* może być zaklasyfikowana jako wykrzyknik albo jako partykuła. Gdy występuje w funkcji wykrzyknika, posiada akcent, podczas gdy jako partykuła jest wyrazem atonicznym. Używana jest, by wyrazić rozkaz (przykład [51]), ponaglenie (przykład [52]) lub groźbę (przykład [53]). W tych zdaniach partykuła *no* jest enklityką.

[51] Leż *no.cl* spokojnie.

[52] Powiedział *no.cl* *by.cl*=*ś.cl* wreszcie, gdzie jest mój pokój.

[53] *Niech.cl* *no.cl* powie słowo!

Wykorzystuje się partykułę *no* także w innych kontekstach, takich jak w przykładach [54] i [55], gdzie funkcjonuje ona jako proklityka i wyraża związek pomiędzy poprzednim wypowiedzeniem a następującym po nim, lub też odnosi się do danej sytuacji.

[54] Długo przeproszał, *no.cl* *ale.cl* nadaremnie.

[55] – Powiesz *mu.cl*? – *No.cl* dobrze.

W przykładzie [55] partykuła *no* zaczyna odpowiedź drugiego uczestnika dialogu i wyraża niechętną zgodę. W pytaniu retorycznym (przykład [56]), rozmówca poprzez użycie partykuły *no* sygnalizuje, że zastanawia się nad wyjściem z danej sytuacji. Natomiast, używając zdania [57], rozmówca wyraża ostrzeżenie, że słuchający powinien zaprzestać wykonywanej akcji.

[56] *No.cl* co ja mam teraz zrobić?

[57] *No.cl* co tak patrzysz?

Podobnie jak partykuła *no*, partykuła *że* jest wykorzystywana w mowie potocznej. W podrozdziale na temat spójników wspomniałam, że wyraz atoniczny *że* jest również spójnikiem lub występuje we frazie spójnikowej *mimo że*. Jako partykuła, *że* może mieć wiele funkcji. Kiedy jest dodany do innego słowa, jako enklityka, może wyrażać zdziwienie lub zniecierpliwienie (przykład [58]).

[58] Chodź=że.cl tu.cl!

Partykuła *że* może być endoklityką, do której przyłącza się końcówka drugiej osoby liczby pojedynczej i mnogiej lub pierwszej osoby liczby mnogiej czasownika użytego w zdaniu w formie czasu przeszłego. W przykładzie [59] mamy zbitkę wyrazów atonicznych: partykuła *że* poprzedza wyżej opisaną końcówkę.

[59] Siostrę że.cl=ś.cl spotkał??

Jako proklityka, partykuła *że* otwiera zdanie wyrażające współczucie, ubolewanie lub zdziwienie (przykład [60]).

[60] Że.cl tam poszedł=ś.cl!

Tym krótkim przeglądem nie wyczerpałam tematu partykuł w języku polskim. Miał on podać tylko niektóre interesujące fakty w opisowym podejściu do polskich wyrazów atonicznych.

6. Uwagi końcowe i dalsze badania

Literatura na temat wyrazów atonicznych jest szeroka i dotyczy zagadnień takich jak kolejność występowania danych wyrazów atonicznych w zdaniu lub w towarzystwie innych wyrazów atonicznych. Najnowsze badania nad zjawiskiem wyrazów atonicznych zostały przeprowadzone przez badaczy wyjaśniających zjawiska językowe, posługując się „składnią dynamiczną” (*Dynamic Syntax*). Jednakże zagadnienia takie jak pozycja partykuł w zdaniu nie doczekały się wyczerpującego wyjaśnienia w żadnej powstałej teorii językoznawczej. Niniejszy artykuł miał na celu opis, który wykorzystany będzie w pełnym sprawozdaniu z badań nad systemem polskich wyrazów atonicznych. Opis systemów wyrazów atonicznych w innych językach będzie opierał się na tym podejściu.

The definition and typology of clitics – on Polish clitics

SUMMARY

The status of clitics in languages is widely discussed in literature. The main lexical source of clitics are functional word classes, such as determiners, or closed lexical categories, such as prepositions. It is worth noticing, however, that some lexical words may become cliticised in rapid speech, when word boundaries are eliminated and one of the stresses of the adjacent words is dropped. In this paper I will focus on defining permanent clitics as opposed to these words having a temporal clitic status on certain occasions. I will also provide clitic typology with respect to a number of selected aspects. The exemplification will be based on Polish.

O Autorce

Agnieszka Kułacka - King's College London, Birkbeck University.
Absolwentka matematyki i filologii angielskiej UW.

Doktorat: "Statystyczne prawa językowe. Na przykładzie prawa Menzeratha-Altmana". Obecnie pisze drugi doktorat na Wydziale Filozofii King's College London w zakresie językoznawstwa teoretyczno-matematycznego.

Uczy matematyki, statystyki i mechaniki w jednym z londyńskich liceów, matematyki na Wydziale Ekonomii Birkbeck University oraz filozofii języka, rachunku lambda i logiki na Wydziale Filozofii King's College London.

Zainteresowania: językoznawstwo statystyczne, filozofia języka, semantyka formalna, logika. W tych dziedzinach też publikuje.

E-mail: agnieszka.kulacka@kcl.ac.uk; a.kulacka@gmail.com